
Jean-Pierre Liégeois SCHOOL PROVISION FOR ETHNIC MINORITIES: THE GIPSY PARADIGM

Gypsy Research Centre and University
of Hertfordshire Press, Hertfordshire, 1998.,
310 str.

Jean-Pierre Liégeois, ravnatelj Romskog istraživačkog centra pri pariškom Sveučilištu René Descartes, autor je brojnih knjiga i članaka o Romima i putnicima. Od ranih osamdesetih godina intezivno surađuje s Vijećem Europe i njegovim strukturama. Istražuje romsku povijest i kulturu, analizira ustroj romske zajednice i njezinih organizacija te složenu strukturu odnosa s/ prema okruženju u kojem žive, kritički propituje politiku pojedinih zemalja i njezine utjecaje na vitalnost romske zajednice, oblikuje ostvarive preporuke za poboljšanje postojeće situacije.

Ova knjiga, na neki način, odražava cjelinu svih tih Liégeoisovih nastojanja; sveobuhvatno je izvješće o opsežnom istraživanju vezanom uz kvalitetu školovanja romske djece, provedenom u zemljama Europske zajednice tijekom akademske godine 1984./85. Bez obzira na to što je izvješće nastalo još 1986. godine, postoje brojni argumenti da ovo objavljivanje nije anakronizam. Pritom, nisu odlučujući razlozi njegova dosadašnja (ne)dostupnost širem krugu čitatelja (uglavnom je rabljeno u političkim i administrativnim strukturama), djelomično osuvremenjivanje statističkih pokazatelja za pojedine zemlje, kao ni činjenica da je njima započeo sustavniji istraživački rad na toj problematici

(nakon usvajanja prvih dviju rezolucija o položaju i izobrazbi Roma u zemljama Europske zajednice, 1984. godine).

Bitne su odrednice njegove sadašnje vrijednosti sljedeće:

1. Kritička analiza općeg stanja uvjeta i odnosa te uvjeta i rezultata školovanja, pokazuje njihovu primarnu povezanost, kao i to da Romi nisu socijalni problem ni problematična skupina. To nije tek istraživanje o Romima, već u suradnji s njima.

2. Nastalo iz nacionalnih monografija (Belgije i Luksemburga, Njemačke, Danske, Francuske, Grčke, Italije, Irske, Nizozemske i Ujedinjenog kraljevstva), sadrži iscrpnu komparativnu analizu različitih elemenata i istraživanja, ali i drugu građu; uz prikaz stanja unutar i između pojedinih zemalja, daje sveobuhvatan pregled relevantnih izvora za budući istraživački rad.

3. Kao globalni strukturalni prikaz stanja romske zajednice u osamdesetim godinama, uz autorova promišljanja o strategiji budućeg razvoja, polazište je rezoluciji Vijeća Europe (1989. godine) koja romski jezik i kulturu priznaje kao dio kulturnog bogatstva Europe i naglašava potrebu kvalitetne izobrazbe njihove djece. Kako brojna istraživanja i aktivnosti u devedesetim godinama potvrđuju zaključke ovog izvješća, ono je bitno u svakoj prosudbi smjera i intenziteta promjena, kao i postojećeg stanja.

4. S obzirom na specifičan transnacionalni identitet Roma, analize i prijedlozi ove studije primjenjivi su i u zemljama središnje i istočne Europe.

Već u proslovu knjige Liégeois daje naznake odgovora na pitanja kojima se studija bavi: Zašto je školovanje djece jedan od gorućih problema romske zajednice? Kakva je kvaliteta postojeće izobrazbe i koji su mogući modaliteti njegova poboljšanja? Upozorava na podatak da je 50 posto cjelokupne romske populacije u Europi (prema procjeni, najmanje 4 milijuna djece) u dobi do 16 godina u kojoj je, u većini zapadnoeuropskih zemalja, izobrazba obvezatna. Postojeće je školovanje romske djece kratkotrajno, nekvalitetno i

neuspješno: čak 50 posto njih uopće se ne školuje, mali postotak redovito pohađa i završava osnovnu školu, njihova izobrazbena postignuća (funkcionalna pismenost) znatno zaostaju u odnosu na vršnjake i vrijeme provedeno u školi. Iznimno malo Roma započinje, a gotovo neznatan postotak završava srednju školu. Autor naglašava nužnost promjena negativnog ozračja odnosa društva i romske zajednice, kao i preoblikovanja izobrazbenog sustava u skladu sa specifičnostima i potrebama romske djece. Tek će tada, drži on, nes-tati roditeljska prosudba o "de-formativnom djelovanju škole kao oblika alijenacije od romske kulture".

U prvom dijelu studije Liégeois daje sustavni pregled povijesnog razvoja, sociokulturnih prilika i položaja Roma u Europi. U kraćem prikazu od prve seobe iz Indije između IX. i XIV. stoljeća; preko najstarijeg spominjanja imena (Atsingani, oko 1100. godine) i postupnog proširenja skupina po europskom kontinentu, do gospodarski i politički uvjetovanih migracija objašnjava stratificiranost romske zajednice i veliku lingvističku i kulturalnu raznolikost pojedinih skupina. Ukazuje i na, ne uvijek vidljivu, distinkciju između Roma i drugih nomadskih skupina – putnika, kao što su Tynkers u Irskoj i Jenische u Njemačkoj. Daje pregled procijenjenog broja Roma u 38 europskih zemalja: od 100 – 150 u Luksemburgu, 650 – 800 tisuća u Španjolskoj (najviše unutar Europske zajednice) do maksimalnih 1,8 – 2,5 milijuna u Rumunjskoj. Pravnom regulativom pojedinih zemalja, strahom i prikrivanjem samih Roma, ali i podcjenjivanjem, pa i otvorenim političkim manipulacijama objašnjava zašto je pretpostavljen broj od 7 – 8,5 milijuna Roma u Europi možda znatno veći. Povijest politike i odnosa prema Ro-

mima plastično oslikava brojnim primjerima. Oni pokazuju kako je riječ o različitim oblicima negiranja romskog etniciteta, što evoluirala od isključenja (segregacije) do potpunog stapanja (asimilacije). Svakako, najdrastičniji su primjeri segregacije koju provode sve zemlje: protjerivanje (Francuska, od 1504.), dopušteno nekažnjeno ubijanje Roma (prostor današnje Njemačke, 1496.), obvezatno tjelesno sakaćenje (Prusija, 1721. 9. ubojiti lov na Rome uz sudjelovanje vojske i policije (Švicarska, XVII. i XVIII. stoljeće) i, konačno, rješenje istrebljenjem u logorima nacističke Njemačke. Autor eksplicira i različite oblike sociokulturne dezintegracije: prisilni rad, ropstvo (Rumunjska), zabranu tradicionalnih zanimanja, jezika i imena, strogo određena mjesta stanovanja i raspršenost (dopuštena jedna romska obitelj na sto stanovnika – Španjolska, 1717.9, nasilno oduzimanje djece (Švicarska, 1926. – 1973.). Asimilacionističke težnje XX. stoljeća, vidljive u posvemašnjem reguliranju svih životnih aspekata, najbolje ilustrira kontradiktornošću propisa, što se odražava i na kvaliteti izobrazbe romske djece – ograničeni lokaliteti i vrijeme kampiranja Roma nomada vs. zakonske obveze djece da pohađaju školu. U povijesnom slijedu progovara i o, najčešće negativnim, stereotipima koji su već od XV. stoljeća prisutni u različitim mjesnim kronikama i zakonskim uredbama.

Kulturno bogatstvo pokazuje sustavom dijalekata romskog jezika, pravilima koja reguliraju različite aspekte života (osobito u socijalnoj interakciji s neromima) i raznolikošću životnih stilova pojedinih skupina. Time potvrđuje njihovu inovativnost, sposobnost i strategije konstantnog prilagođavanja. Loši stambeni i higijenski uvjeti, nekvalitetna i nedostatna prehrana, prisilna sedentarizacija i nedostatak zdravstvenog djelovanja uzrokuju specifična patološka stanja i nizak vitalitet (u Italiji, 75 posto Roma mlađe je od 30, samo 2 posto starije od 60 godina). Karakterizira i gospodarski ustroj, u širokom spektru aktivnosti, polivalentnosti, fleksibilnosti i neovisnosti. Zaokružujući prvi dio studije, Liégeois ističe da romska obi-

telj, za razliku od ostalih, nije svoju izobrazbenu funkciju prenijela na školu i druge institucije. Pokazuje kako zajedničkim životom i radom triju generacija djeteta izmjenjuje uloge učenika i učitelja mlađe djece te stječe temeljna znanja i općeprihvaćene vrijednosti – samostalnost, odgovornost i osjećaj pripadnosti zajednici. Paradoksalno, dosadašnja se pedagoška teorija i školska praksa tome uvijek suprotstavljala.

Drugi, opsežniji dio studije, posvećen je izobrazbi Roma unutar školskog sustava. Prvo poglavlje predstavlja podatke o oblicima i rezultatima dosadašnje školske prakse. Iznimno visok postotak nepismenih (Njemačka 36 posto; Grčka od 65 posto do, kod žena i starijih od 40 godina, 100 posto), u stvarnosti je još viši (funkcionalna nepismenost 57 posto mladih do 18 godina, u Belgiji). Ilustrativan primjer loših izobrazbenih prilika romske djece je Italija: 58,5 posto nikada nije pohađalo školu, samo 35 posto relativno redovito dolazi na nastavu, sa svakim višim razredom sve je veći broj onih koji napuštaju školu (od ukupnog broja romskih polaznika 46,4 posto ih je u 1. razredu), tek 3 posto upisuju se u srednju školu. Njihova izobrazbena postignuća veoma zaostaju za uspjehom vršnjaka (u Francuskoj od 80 posto Roma, 27 posto za vršnjacima zaostaje od 3 do 5 godina) – neki cjelokupno školovanje provedu u 1. razredu. Razvidno je, iz primjera koje Liégeois dalje navodi, kako su uzroci u vladajućoj (izobrazbenoj) politici i s njom usklađenoj strukturi izobrazbenog sustava. U velikom broju zemalja prema specifičnoj kulturi romskih učenika još uvijek prevladava ignorantski odnos. Stoga često, bez obzira na stupanj centraliziranosti školskog sustava (primjer: Francuska),

nema koherentne izobrazbene politike prema Romima. Postoje samo sporadične, pallijativne mjere: od specijalnih razreda i škola kao prijelaznog oblika k integraciji (češće asimilaciji) u redoviti sustav ili kao trajnog oblika geteizacije. Tek iznimno, podupire se specifičan kulturni razvoj i potrebe romske djece. Prisilnost i autoritarnost škole postaju mjera discipliniranja izvan obitelji (u Belgiji je za svu djecu bez stalnog prebivališta obvezatno internatsko školovanje). Marginalizacija romske kulture očituje se i u izraženoj tendenciji smještanja romske djece u specijalne razrede za mentalno retardirane i djecu sa socioemocionalnim poremećajima, višestruko iznad nacionalnog prosjeka okružja (primjer pojedinih njemačkih pokrajina: 3 posto njemačke i čak 50 posto romske djece pohađa takve razrede). Ukratko, pokazuje autor, odnos prema romskim učenicima varira u rasponu od toleriranja hendikepiranih marginalaca do otvorenog odbacivanja.

U drugom poglavlju, na temelju studija slučajeva provedenih u pojedinim zemljama, eksplicira uzroke (ne)uspjeha različitih organizacijskih oblika unutar kojih su školovana romska djeca: od mobilnih razreda koji su putovali s njihovim obiteljima ili ih dočekivali u određenim kampovima, specijalnih razreda za romsku djecu, do redovitih – “normalnih” razreda itd. Bez obzira na pokretljivost i specijaliziranost, neuspjeh je posljedica “normalizirajuće” funkcije razreda – pokušaja da se dijete prilagodi postavljenom obliku i standardima, uz čestu stigmatizaciju. Tek tamo gdje je učitelj bio spona obitelji i škole, uvažavajući specifičnosti Roma (kronološka dob iznad predviđene, neredovitost i kašnjenje, verbalni izražaj u neskladu s jezičnim standardom) i rabeći metode i sadržaje rada koji su im kulturološki bliski i omogućuju postizanje uspjeha i pozitivnu identifikaciju, rezultati su bili dobri. To je jasno ukazalo kako je bit rješenja u fleksibilnim razredima koji su se prilagodili potrebama djece, ali još više u dobro osposobljenom osoblju.

Treće se poglavlje bavi upravo položajem i ulogom učitelja, pokazujući da se minorizacija izobrazbe romske djece neposredno odražava i u statusu njihovih učitelja. Usprkos sve većem broju i višegodišnjem djelovanju, specijalizirani romski razredi i dalje se tretiraju kao eksperimentalna "privremena mjera prema normalizaciji". Stoga se, navodi Liégeois, u njima zapošljavaju tek završeni, neiskusni, pa i neuspješni učitelji. Bez podrške, neinformirani, neosposobljeni, često su i slabije plaćeni od ostalih, usprkos specifičnostima i povećanom opsegu poslova. Rezultat je visok postotak učitelja koji nakon kratkog razdoblja napuštaju takve razrede. Ipak, autor naglašava kako učiteljeva iskrivljena slika o romskom djetetu i obitelji najviše utječe na njihov odnos i uspjeh u razredu. On traži da izobrazba budućih i usvršavanje djelatnih učitelja što više uključuju postavke interkulturalne pedagogije: sposobnost da, prevladavši etnocentrizam i stereotipe društva, prepoznaju i poštuju multiplicitet kultura s kojima se susreću u razredu, uvažavanje i takvih elemenata druge kulture koji su izravno suprotstavljeni učiteljevoj, razvijanje novih metoda rada u situaciji kad je službeni jezik tek drugi jezik učenika. Posebno naglašava kako interkulturalizam u ovom slučaju znači i zapošljavanje učitelja Roma, što je još uvijek vrlo rijetko.

U četvrtom poglavlju Liégeois piše o pedagogiji – kao oficijelno prihvaćenoj teoriji izobrazbe i njezinoj primjeni u školskoj praksi, ali i kao karakterističnoj izobrazbi u romskoj obitelji. Uspoređujući ta dva još uvijek dispartna sustava, govori o "dvije različite filozofije izobrazbe koje odražavaju dva različita koncepta svijeta". Ukazuje na dubok jaz između njihovih ci-

ljeva, zadataka, metoda i sadržaja. Izobrazavajući kroz zajednički život, obitelj djetetu pruža znanja i razvija pozitivne vrijednosti – neovisnost, inicijativnost, pokretljivost, kreativnost, solidarnost. Od škole traži isključivo da ga pouči čitati, pisati i računati, jer, prema mišljenju Roma, između školskog i socijalnog uspjeha korelacija ne postoji ili je negativna. Istodobno, škola u velikoj mjeri negira pozitivne vrijednosti obiteljskog odgoja i odbacuje velik dio znanja, kulturnog naslijeđa, pa i psihički profil djeteta. Tome autor suprotstavlja interkulturalnu pedagogiju koja elemente učenikove kulture nastoji aktivno uključiti u dinamiku škole, rabeći fleksibilne metode i sredstva – od igre i igranja uloga, individualiziranog i zajedničkog rada s roditeljima, do otvorenih razreda. Pedagoški pluralizam i holistički pristup, uz sudjelovanje lokalnih vlasti, različitih udruga i organizacija na svim razinama – od predškolskog odgoja do stručne izobrazbe – omogućit će ostvarenje individualnih sloboda i samorealizaciju svakog pojedinca. Interkulturalizam, naglašava Liégeois, nije tek metoda, već življena društvena praksa.

Sažimajući sve navedeno, u sto točaka iznosi bitne karakteristike stanja (posebice školovanja) romske zajednice i preporuke budućeg razvoja. Upozorava kako to nisu pedagoške ili političke formule i floskule, već smjernice ostvarive uz uvažavanje specifičnosti i dinamike romske kulture. Zbog svojih jedinstvenih karakteristika Romi su, kaže autor, ne samo korisnici, već i model interkulturalne izobrazbe. Sustavno prikazujući kako stoljeća politike negiranja kulture i samog postojanja specifičnog transnacionalnog etniciteta utječu na izobrazbu, ali i na vitalnost Roma, anticipirajući moguća rješenja, studija je svojevrsan vodič namijenjen ne samo stvencima i učiteljima već svima onima koji prihvaćaju i žive tvrdnju kako su interkulturalizam u razredu i interkulturalizam u cjelini društva jedno drugom *conditio sine qua non*.

Koraljka Posavec

Ragib Seferović PROŠLOST, SADAŠNJOST I BUDUĆNOST ROMA

Unija Roma Hrvatske, Zagreb, 1999., 45 str.

U našoj teorijskoj, kao i primijenjenoj literaturi iz romske problematike, uistinu su rijetka djela kojih su autori Romi, pa već samim time Seferovićeva knjiga *Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma* zaslužuje punu pozornost.

Nakon zbornika radova o nekim specifičnim pitanjima iz romskog života, romskih časopisa, zbirki romskih pjesama, ova je monografija, svakako, iskorak naprijed, prema sustavnijem i cjelovitijem upoznavanju Roma.

Knjiga obaseže 45 stranica teksta, dopunjenih sa 16 slikovnih priloga u boji, a autor je monografiju strukturirao u 14 kraćih poglavlja u kojima je nastojao obuhvatiti bitne dimenzije romskog života koje su manje poznate ili specifične za Rome.

Značenje obrađenoga predmeta naznačeno je već u naslovu knjige *Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma*, a implicirano je i razvidno u svih četrnaest poglavlja. Sastoji se u tome što su neke karakteristike romskog života bezvremenske, gotovo se nisu stoljećima mijenjale, a odlučujuće utječu i na današnji položaj Roma.

Što se tiče autorova pristupa i obrade tematike sa sociološkog i pedagoškog stajališta, posebno se funkcionalno i uspješno čini uvodno elaboriranje nekih temeljnih pojmova iz romske povijesti i kulture (legende), kao i bitnih sastavnica romskog života danas (obiteljski odnosi i odgoj djece, običaji, jezik...).

Ustrojstvo monografije ima, uglavnom, logičku strukturu i redosljed, slijedeći jasni koncept. Ovdje treba svakako dodati da R. Seferović uspijeva postići dobar spoj i pravi omjer osobnog viđenja događaja u kojima je i sam aktivan sudionik, kao i prikaza nekih aspekata romske kulture kojima se u monografiji bavi.

U prikazu ćemo slijediti red poglavlja u knjizi, iako su ona relativno zaočruženi dijelovi.

Nakon *Uvoda* slijedi dio – *Vječni putnici-nomadi*. Tekst daje pregled seoba Roma, ne s povijesnog aspekta, već kao jedne od odrednica romskog života. Nomadski način života Roma, kao paradigma oblikovanja nacionalnog identiteta, prikazan je u povijesnim slikama, bez detaljnije analize. U trećem dijelu *Prilagođavanje, a ne sukobi* analizira se položaj u Europi, kao stalnost nepovoljnog statusa i neprihvatanja u proturječnosti procesa asimilacije, segregacije i integracije Roma u društvo. U proteklih tridesetak godina, organiziranjem Roma (nakon prvog svjetskog kongresa Roma u Londonu 1971. godine) postaknuto je dosljednije poštovanje ljudskih i manjinskih prava, kao bitnog elementa njihove socijalne emancipacije. *Romske vrste* neobičan je naziv za prikaz različitih romskih plemenskih skupina koje žive u Hrvatskoj. U mozaiku različitih pojava oblika socijalne strukture za njih je karakteristična upravo plemenska skupina povezana rođaćkim vezama, običajnim i jezičnim korpusom, kao i gospodarskim interesom. Poznavanje socijalnog ustroja, plemenskog i gospodarskog sustava, primarno je i za razumijevanje romskog tradicionalnog načina života. Iako prikaz nije potpun (što je karakteristično za cijelu monografiju), autentičnost pojedinih opisa umanjuje određene nedorečenosti. *Religija (vjera) Roma* sadržaj je šestog poglavlja u kojem autor objašnjava proces gubljenja izvorne vjere koju su Romi "donijeli" iz Indije – prihvaćanje religije okruženja, spajanje pojedinih vjerovanja i uspješno prilagođavanje vanjskim manifestacijama.

Iako ne pripadaju jednoj religiji, Romi su zadržali neka zajednička vjerovanja, tako da nema strogih podjela po vjerskoj pripadnosti. U poglavlju *Običaji* R. Seferović želi na opisu dvaju karakterističnih trenutaka romskog života (blagdan Jurjeva i ženidbe) približiti Rome onima koji ih manje poznaju, u čemu je svakako uspio. Kloneći se "epske romantičnosti" koja je često pratila romske običaje u literarnim i filmskim prikazima, autor se zadržava na činjenicama, uglavnom vezanim uz Rome Čergare. *Romski jezik* sadržaj je osmog poglavlja. Najveća vrijednost tog dijela su primjeri romskih riječi: imenica, zamjenica, glagola i brojeva, što može biti ilustrativno i za ozbiljniju jezičnu analizu nastanka *romani chiba* (romskog jezika) koja je ovdje izostala. Budući da je romski jezik u Europi standardiziran, a u Hrvatskoj ga romska djeca još ne uče, to je pitanje koje zahtijeva cjelovitiji pristup, što autoru u ovoj monografiji vjerojatno i nije bio cilj. U devetom poglavlju *Čuvari zlata* opisan je način života Roma (što je djelomično nastavak trećeg dijela *Prilagođavanje, a ne sukobi*) u odnosu prema okružju i svakodnevnici. Sljedeće poglavlje *Obiteljski odnosi i odgoj djece* suptilna je odgojna, ali i socijalna analiza funkcioniranja romske obitelji. U suodnosu sigurnost – povezanost – odgoj autor promatra mjesto i ulogu romske obitelji u složenom kontekstu između tradicionalnih i novih potreba. Posebno naglašen težak socijalni položaj Roma (romske obitelji) je za njega polaznica za probleme s kojima se Romi susreću, no Seferović ne ostaje samo na opisu već anticipira nove razvojne mogućnosti. Prikaz Romске nošnje folkloristički je opis osebujnih detalja koji Rome čine prepoznatljivima, a

bogato je ilustriran fotografijama. Poglavlje *Priča o mojoj obitelji* autobiografski je zapis o obitelji Seferović od 1800. godine do danas, no i određena kronika vremena u kojoj su se prelamale različite povijesne i društvene okolnosti koje su imale utjecaj na Rome. U kontekstu djelovanja Romskog predškolskog centra, kojega je bio osnivač, autor u sljedećem poglavlju daje i životopis prvog romskog blaženika Ceferina Jimenez Malla čijim je imenom centar i nazvan (iako su romska djeca koja polaze centar islamske vjere). To je još jedna potvrda da je za Rome vjerska pripadnost relativna. Posljednji dio knjige *Škola – romsko novo doba* govori o osnutku i djelovanju Romskog predškolskog centra "Ceferino Jimenez Malla". Iako na kraju, ovo je poglavlje dojmljivo i najvažnije. Autor dobro uočava važnost odgoja i izobrazbe romske djece u kontekstu poboljšanja položaja Roma. Iako svjestan kako je djelovanje romske pred(škole) najpogodnije kao priprema za redoviti razred, etapa prije zajedničkog školovanja, autor mu s pravom pridaje veliku važnost kao prvom stalnom obliku školovanja za djecu Rome u Hrvatskoj. Brojne fotografije ilustriraju kroniku centra koji je i u europskom kontekstu postigao zapažene rezultate kao jedinstvena škola koju su osnovali sami Romi.

Knjiga *Prošlost, sadašnjost i budućnost* Roma je nesumnjivo i kronika jednog vremena, svjedok buđenja romske samosvijesti, rubnik između starog i novog doba. Knjiga je pisana za Rome koji će u njoj pronaći možda izgubljeni ili zaboravljeni dio sebe, (tradicijskih) korijena. No, ona je itekako upućena neromima, svima onima koji Rome poznaju površno ili prema unaprijed stvorenim predrasudama i stereotipima: kao vječite putnike, sklone svađi, sitnoj krađi, snalažljive i strastvene.

Zato ovu knjigu možemo čitati i između redova, ona nam pomaže u spoznaji Roma kao svjetskih putnika iz daleke domovine Indije, koju su napustili pred tisuću godina, ali i zadržali osebujne rituale, vjerovanja i težnju za slobodom. Mo-

nografija nije samo skup reminiscencija autorovih, već i jasna poruka Romima i drugima: treba se okrenuti sebi, pokrenuti, tražiti, djelovati, učiti, znati...

Knjiga nam ne daje sveobuhvatan prikaz romske povijesti i kulture, već jednostavnu analizu brojnih relevantnih područja nužnih za razumijevanje i aktivan pristup rješavanju položaja Roma u Hrvatskoj, što joj daje i aplikativnu vrijednost.

Seferovićeva monografija *Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma* je namijenjena svima koji žele bolje upoznati Rome, a svakako učiteljima, odgojiteljima, pedagozima i socijalnim radnicima koji rade s romskom djecom, no možda ponajviše samim Romima.

Neven Hrvatić

Donald Kenrick RROMII: DIN INDIA LA MEDITERANA

Editura Alternative, București, 1998. 63 str.

Kad neka knjiga za pet godina izađe u devet izdanja (na devet različitih jezika), kao što je to studija Donalda Kenricka (*Gypsies: from India to the Mediterranean*), onda je svakako riječ o nezaobilaznom djelu iz povijesti Roma. *Centre de recherches tsiganes* u okviru Sveučilišta René Descartes iz Pariza inciralo je izdavanje *The Interface Collection* s romskom tematikom u kojoj je D. Kenrick, kao jedan od najpoznatijih svjetskih romologa, prisutan s tri različita naslova (dvije knjige su zajedničko djelo Kenricka i G. Puxona: *Gypsies under the Swastika* i *Bibxtale Bercea*). U svojim djelima D.

Kenrick se bavio različitim aspektima romske kulture, iako primarno jezikom *romani chibom* (doktorirao je s temom romskih dijalekata).

Nakon začetka povijesno-lingvističkih istraživanja Roma u prošlom stoljeću (Maximoff /1859./ i F. Miklošić /1881./), D. Kenrick je svakako jedan od najboljih teoretičara u ovom području danas.

Knjiga *Rromii: din India la Mediterana* podijeljena je u tri dijela: 1. Od Indije do Perzije: 224. – 642. godine; 2. Pod vladavinom Arapa: 642. – 900. godine i 3. U bizantskom carstvu: 900. – 1454. godine. Kako je već u proslavu iskazano, nepoznavanje romske povijesti i seoba uvjetovalo je u Europi nedoumice o podrijetlu Roma, što se vidi i iz različitih naziva: *Tsigane* (Francuska), *Zigeuner* (Njemačka), *Tigani* (Rumunjska), *Zingari* (Italija)..., ili pak s obzirom na pretpostavljeno egipatsko podrijetlo Roma u Engleskoj zadržao se naziv *Gypsy*, u Španjolskoj *Gitans*, a u srednjovjekovnom Dubrovniku *Jeđupak*. Tek su komparativne jezične studije (indijski jezici – hindu i punjab i romski dijalekti) locirale početak seoba Roma u Indiju.

No, kako autor navodi, romsku povijest možemo upoznati samo u opisu pojedinih zabilježenih događaja i nikad nećemo sve saznati.

U prvom dijelu knjige Od Indije do Perzije: 224. – 642. godine Kenrick određuje III. stoljeće kao početak seoba Roma, u vrijeme perzijskog šaha Ardashira I. (224. – 241.). Kao razloge seoba autor ističe nesigurnost u području sjeverne Indije gdje su Romi živjeli, te unutarnje socijalne razlike (kaste). Kenrick tvrdnju utemeljuje i usporedbom religijskih simbola i vjerovanja koja su Romi donijeli u Europu s indijskim i perzijskim simbolima tog vremena. No, tek prvi dokumenti (perzijski pjesnik Firdusi i arapski povjesničar Hamza) u kojima se spominju Luri (Romi), kad je šah Bahram-Gur (420. – 438.) pozvao romske glazbenike i plesače u Perziju kako bi bili zabavljači, mogu potvrditi početak i ti-

jek seoba. Iz priloženih arapskih tekstova (Al-Tha'alibi) može se vidjeti kako je u Perziju tijekom vremena dolazilo više romskih skupina (Luri, Domi...). Kao i ostali nomadi, i Romi su već na početku seoba putovali od sela do sela, uglavnom pješice, a žene i manja djeca na kolima, odakle i potječu tipične slike čergi poznate iz kasnijih migracija u Rumunjskoj i Mađarskoj.

U drugom dijelu studije *Pod vladavinom Arapa: 642. – 900. godine* obrađuje se razdoblje koje je i romolozima manje poznato, a pretpostavke su smjele i originalne, iako i samo djelomično dokumentirane. D. Kenrick ukazuje na periodičan tijek seoba Roma koji se odvijao različito za pojedine plemenske skupine. Tako se Romi spominju kao sudionici ratova koje je vodio kalif Motassin 834. godine. Stanovali su u području oko Bagdada (bilo ih je oko 27 000), a ratne okolnosti inicirale su i nove pokrete. Dalji tijek seoba nije posve razvidan, jer se jezik kojim govore Romi u Iraku i Siriji danas znatno razlikuje od dijalekata romskih skupina u Europi. Autor pretpostavlja da su se romska plemena koja su došla do područja Kaspijskog jezera podijelila na više skupina. Sjeverna je krenula prema Armeniji, pa prema Europi, a južna prema Siriji i Egiptu (kasnije sjevernom Afrikom, preko Gibraltara do Pirinejskog poluotoka), a središnja, prema Bizantu i Balkanu. Upravo se tada izdvajaju (formiraju) pojedine romske subskupine, kao što su Sinti koji potječu iz sjeverozapadne indijske pokrajine Sindh, a imaju i specifičan jezik – dijalekt, različit od suvremenih romskih skupina. Slično je bilo i s Domima (čiji potomci danas naseljavaju jugoistočnu i središnju Europu), romskom subskupinom Kale (naseljavaju Finsku i sjeverni Wales) i Lurima. Iako točna rekonstrukcija puta seoba nije moguća, au-

tor nudi zanimljive pretpostavke koje valja dodatno istražiti.

Treći dio *U bizantskom carstvu: 900. – 1454. godine* dovodi Rome na Mediteran i u Europu. Uvažavajući jezične studije R. Turnera, specijalista za indijske jezike, autor zaključuje kako su posljednje migracije Roma iz Indije morale krenuti prije 1000. godine, jer kasnije jezične promjene nisu imale utjecaj na romske dijalekte. Koliko su Romi boravili na pojedinom području, može se posredno zaključiti iz broja stranih riječi koje su preuzeli i sličnosti u tvorbi. Autor to pokazuje na primjeru Perzije i Armenije (tvorba riječi phen – sestra i kher – kuća).

Dolazak Roma u Europu povezuju dva događaja: 1050. godine kada je opisana skupina Atsiganosa ili Atsinkanosa u Konstantinopolu i 1100. godine na planini Atos u Grčkoj, dok je 1322. godine francuski redovnik Simon Simeonis opisao skupinu Roma na otoku Kreti. Na kraju knjige je tablica s podacima kad su se Romi prvi put pojavili u nekim gradovima u Europi. I dok je podatak za Hrvatsku – Dubrovnik točan (1362. godina), za Zagreb je navedena 1382., iako su Romi prvi put u Zagrebu spomenuti desetak godina ranije 1373. godine (skupina Roma trgovaca i mesara) kako navodi J. K. Tkalčić u *Povijestnoj spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba* iz 1885. godine.

U završnom dijelu knjige dodana je kraća jezična analiza *romani chiba* romskog jezika (prema studiji M. W. Rishija u multilingvalnom romskom rječniku) u kojoj je prikazana veza sanskrt i romskih riječi, ali i utjecaj perzijskog, što potvrđuje dužinu boravka Roma u Perziji.

Uz relevantnu bibliografiju, na kraju knjige prikazane su aktivnosti programa Interface, kao vodič za sve one koji se zanimaju za romsko područje, posebno povijest europskih Roma.

Knjiga *Romii: din India la Mediterana*, iako relativno zaokružena cjelina, otvara mnoga pitanja, osobito o daljem tijeku seoba Roma, kad su se različite romske plemenske skupine našle na području Europe. Kenrick je naznačio kako se rom-

ske migracije nisu odvijale u jednom valu i da je riječ o više različitih romskih skupina i sub-skupina. U europskom se kontekstu Romi prilagođavaju socijalnom okružju, no i zadržavaju neke specifičnosti u načinu života, zanimanjima koje obavljaju i, kao što je autor naglasio, u jeziku (Sinti). Vrijeme provedeno na području Perzije, koje Kenrick s pravom ističe, odlučujuće je utjecalo na dalje migracijske tijekove kad se Romi razdvajaju i tako određuju svoj budući razvoj.

U slučaju prikaza povijesno uvjetovanih razlika romskih skupina u Europi možda su one ostale nedorečene, posebice u čemu je njihovo značenje za kasniji razvoj romskih zajednica. Osobito bi bilo interesantno vidjeti i neke druge, a ne samo jezične posljedice. No, to je možda i tema za nova istraživanja.

Studija D. Kenricka je poticajno djelo i za Rome u Hrvatskoj koji, iako ih ima relativno malo (6 695 prema popisu stanovništva iz 1991. godine), ne pripadaju jednoj jedinstvenoj romskoj skupini, već prema mogućoj rekonstrukciji dolaska u Hrvatsku: najveći dio središnjoj skupini (Kalderaši, Lovari, Čergari, Kanjari), a dio vjerojatno sjevernoj skupini (Koritari). Autor je jezičnim argumentima ukazao na znatne razlike u sintaksi i značenju pojedinih riječi u suvremenim romskim dijalektima, što je posve razvidno i na primjeru jezika Roma u Hrvatskoj.

Knjiga *Rromii: din India la Mediterana* vrijedno je djelo koje je popunilo prazninu na važnom području kao što su početak, uzroci i tijek seoba Roma prema Europi. Iako je i ranije bilo pokušaja osvjetljavanja romske povijesti, svakako je nedostajalo sustavnosti i cjelovitosti u pristupu, što ova studija nadoknađuje. Ken-

rickova knjiga je pregledna, čitka, dobro argumentirana (pridodani su brojni originalni dokumenti, crteži, karte, ilustracije), što je čini nezaobilaznim štivom za sve one koji žele upoznati povijest i seobe Roma.

Neven Hrvatić

Fernand Braudel SREDOZEMLJE I SREDOZEMNI SVIJET U DOBA FILIPA II.

Antibarbarus, Zagreb, 1998.:
prvi svezak 692 str.; drugi svezak 686 str.

Povjesničar iz XVI. stoljeća zapisao je: "Sunce nikada ne zalazi nad područjem pod španjolskim kraljem, a od najmanjeg pokreta te nacije trese se cijeli svijet." Kako je 1998. godine proslavljano četiri stotine godina od smrti španjolskog kralja Filipa II., taj je događaj u Španjolskoj i u cijelom svijetu izazvao veliku pozornost, priređene su mnoge izložbe, znanstveni skupovi, a tiskane su i mnoge nove knjige o tom "slabo znanom, a još lošije shvaćenom vladaru" kako ga naziva španjolski filozof Miguel de Unamuno. Od novijih naslova možemo navesti knjigu Henryja Kamena *Philip of Spain* (u izdanju Yalea) te isto Yaleovo izdanje Parkerove knjige *The World is Not Enough: the Grand Strategy of Philip II.* Čak mu je povodom jubileja i cijenjeni londonski *The Economist* od 12. prosinca 1998. posvetio veći članak u kojem ističe potrebu ponovnog proučavanja tog kralja koji je dugo služio kao najgora prijetnja u protestantskim zemljama.

Filip II. španjolski (1527. – 1598.), iz dinastije Habsburgovaca, bio je španjolski kralj u razdoblju od 1556. do 1598., u doba najveće španjolske moći i utjecaja. Bio je gorljivi katolik, predvodnik kršćanstva i branitelj vjere koji se svim sredstvima suprotstavljao protestantizmu i zastupao interese rimske katoličke crkve. U to je doba

Španjolska vladala Nizozemskom u kojoj se Filip posebno žestoko borio protiv vjerskih neistomišljenika, jako ograničavao prava ljudi, služio se inkvizicijom kao sredstvom nadzora te dao poubijati i prognati tisuće protestanata. Time je, naravno, potaknuo pobunu, pa nakon što je poslao vojsku da je uguši, započeo je 80-godišnji rat koji je završio osamostaljivanjem Nizozemske.

Hrvatska javnost ima veliko zadovoljstvo uživati u prijevodu djela Fernanda Braudela *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, koje je u dva sveska objavio zagrebački Antibarbarus. Autor se ne zadržava samo na Španjolskoj već iznimno zanimljivo opisuje povezanost i odnose koji su vladali na Sredozemlju pa tako čitatelji mogu proniknuti u jedno od najvažnijih razdoblja europske povijesti – predvečerje suvremenog društva. Antibarbarus je izdao prijevod drugog nadopunjenog i izmijenjenog izdanja Braudelove knjige iz 1967.

Fernand Braudel (1902.–1985.), francuski povjesničar i jedan od najvećih autora XX. stoljeća, studirao je povijest u Parizu i São Paulu, a već na početku Drugog svjetskog rata, kao poručnika francuske vojske zarobili su ga Nijemci i poslali u logor u Lübecku gdje je ostao do 1945. godine. Tijekom zarobljenništva on je potpuno iz glave napisao povijest Sredozemlja tijekom XVI. stoljeća koju je kasnije, nakon oslobođenja iz logora, 1947. godine obranio na Sorbonni kao doktorsku radnju, a nakon dvije godine tiskao kao knjigu. Braudel je zajedno s Lucienom Febvreom i Marcom Blochom bio osnivač i dugogodišnji urednik (1956. – 1968.) uglednog i utjecajnog povijesnog časopisa *Annales: économies, sociétés, civilisations*. Tako je nas-

tala Škola Annales kojoj su spomenuta trojica bili vođe, a koja je odbijala uobičajeno povijesno naglašavanje političkih događaja i zbivanja iz diplomatskog života, već je težište stavljala na uvjete i okruženja tih događaja, poput klime, zemljopisa, demografije, komunikacija i prijevoza. U njihovu podrobnom razmatranju pojedinosti svakodnevnog života i prometa oni su se puno služili statističkim pokazateljima i kvantifikacijama.

To opsežno djelo započinje opisom zemljopisa te govori o raznolikosti mora i širi njegov prostor u daljine. Posebno ističe fizičko jedinstvo mora koje u velikoj mjeri određuje ljudsko i nužno povijesno jedinstvo. Sredozemlje je prije “skup mora” nego cjelovita morska masa, pa se upoznavanjem njegova jedinstva i raznobojnih sudbina može lakše i jasnije shvatiti ta kolijevka civilizacije. U geološkom pogledu postoji arhitektonsko jedinstvo sredozemnog prostora tako što planine tvore “kostur”: golem, prekomjeran, svuda prisutan kostur koji svagdje probija kožu. Planinski je prostor okrenut prema sebi, na njemu se sve proizvodi bez obzira na cijenu, pa tako uvjetuje arhaičan i siromašan društveno-ekonomski život i civilizacijska obilježja. Ali istodobno, planine pružaju relativnu sigurnost pred osvajačima i utočište oslobođeno tereta civilizacije (društvenog i političkog poretka, monetarne ekonomije), no zbog zatvorenosti karakteristično po zadržavanju nekih strašnih običaja, poput krvne osvete u berberskim krajevima, Korzici ili Albaniji. Visoke ravnice na planinama koje okviruju Sredozemlje u kojima postoji pogodnost prometnih veza postaju mjesta vladanja, kao što je Kastilija u Španjolskoj. Ugodne i tople ravnice privlače ljude s planina, ali znače i dugotrajnu borbu na isušivanju močvara, protiv poplava i zaraznih bolesti (ponajviše malarije od koje je umro i Dante), a u prostorima gdje nema vode izgradnju kanala za navodnjavanje. Stoga se često sredinom XVI. stoljeća događa da su ulaganja velika, a zbog monopola, visokih poreza ili državne zajamčene cijene žita (kao

u Veneciji) prihodi i rentabilnost mali, pa ulagači negoduju i povlače se iz pothvata. Zanimljivo da su se gotovo sve države vrlo blago odnosile prema nomadskom stočarstvu koje lako upropaštava trud ratara, ali znači sigurne i obilne fiskalne prihode, tako da država organizira i uvijek štiti nomade. Iako je ispaša vrlo institucionalizirana, zaštićena mjerama sigurnosti, propisima, povlasticama, dolazi do sukoba interesa: interesa državne blagajne, interesa veleposjednika stada, interesa trgovaca vunom i mesom te interesa ratara (koji nisu imali volje i sigurnosti ulagati u poboljšanje proizvodnje), izbijaju sukobi koji često završavaju tragično.

Kako je život mora puno širi od njegovih obala, velikim potezima koji znače neprestano vraćanje Braudel promatra uže (sam sredozemni bazen) i šire Sredozemlje (koje se na jug proteže preko pustinjskih beskrajna Sahare – mora bez vode – do duboko u Afriku, a na sjever do Baltika i ruskih stepa). (I u povijesti je mediteranski prostor bio vrlo prostran: bogoborac je bio prikovan na stijenama Kavkaza, a i Jazon i argonauti preplivali su za zlatnim runom u Kolhidu, što je grčki naziv – Kolchis – za zapadnu Gruziju). Dok po pijesku sjeverne Afrike i Male Azije prolaze brojne karavane koje nose mirodije i svilu, promet je u Europi od Sredozemlja u smjeru sjever – jug puno slabiji, što su ponajviše uvjetovali visoki prirodni pregradni zidovi koji su imali negativnu ulogu u jačem povezivanju. Ako nešto jako povezuje stanovnike Sredozemlja, to je klima, pa ne čudi što se španjolski vojnici žale na “sjevernjačku maglu i zimu” dok ratuju u Nizozemskoj. Sam Filip II. razmišljao je da ostavi svojeg oca u Flandriji i da ode u Španjolsku, pa ne čudi to što je Marija Ugar-

ska negodovala u mišljenju kako je magla sjevera pogodnija za starce, a sunce juga za mlade. Klima je vrlo slična na cijelom području užeg mora, pa putniku nije veći problem prijeći iz jedne u drugu sredozemnu luku, jer se ugodno osjeća u gotovo poznatom okružju.

Po cijelom je Sredozemlju velik problem ne toliko mršavo bogatstvo zemlje združeno s mršavim bogatstvom vode te nepostojanje sirovina, već nedostatak stručnih radnika i skupoća radne snage. Stoga ne iznenađuje da se dragocjeni pomorci, ljevači topova, bankari privlače i vabe iz drugih područja, odnosno daju pogubiti zarobljeni neprijatelji koji raspolažu posebnim stručnim, pogotovo pomorskim znanjima. Stanovništva, u odnosu na mogućnosti prehrane i na izvore bogatstva, ipak ima previše, pa ne treba čuditi da su dugotrajna obilježja cjelokupnog Sredozemlja siromaštvo i neishranjenost koja u kriznim godinama postaje otvorena opća glad. Vidljiv znak te bijede je mediteranska skromnost koja zapanjuje ljude sa sjevera, a ona nije vrlina ili nedostatak želje za luksuzom, već prijeka nužnost, jer je Sredozemlje uvijek na rubu gladi i neizvjesnosti sutrašnjice. Kako bi doslovno izbjegli smrt od gladi, ljudi se 1572. godine u Genovi, u nemogućnosti zaposlenja dobrovoljno prijavljuju kao zatvorenici na galijske, pa su popunili deset posada. Uz sve zlo, vrlo su česte poplave, vodene bujice uzrokovane dugotrajnim kišama, mrazovi koji uništavaju maslinike i vinograde, odnosno svi mogući atmosferski poremećaji. U zemljama koje su bile prenapučene u odnosu na izvore bogatstva, a takav je slučaj s Iberijskim poluotokom, religija je bila jednako izgovor kao i uzrok progonima stanovnika drugih vjera, ponajviše Židova, Maura i protestanata.

Napustivši kopno, Braudel odlazi na tekuće ravnice – more koje sve do XVI. stoljeća ljudi uglavnom osvajaju samo rubno, plove uz obalu i izbjegavaju pučinu, jer još nemaju ni brodova ni uređaja za stalnu plovidbu po pogibeljnom otvorenom moru. Obalni stanovnik naplaćuje

lučke pristojbe i usluge koje je obavio, a često i nije obavio pomorcima, a vladari Monaca ili Savoje zahtijevaju da im se plaća samo za običan prolaz duž njihovih obala. Države nameću poreze i carine što, naravno, potiče krijumčarenje koje se nastoji suzbiti strogim (ali i neučinkovitim) mjerama. Venecija zabranjuje uvoz jeftine tkanine loše kvalitete, proizvedene u Istri i Dalmaciji, ali krijumčare ništa ne može spriječiti. Gotovo još veće zlo su gusari koji ništa ne poštuju, a protiv kojih se uporno šalju novi brodovi i odvažni zapovjednici. Iako je cijelo Sredozemlje pod jakim trgovačkim i financijskim utjecajem Venecije i Genove, na njemu se javlja dvostruki imperijalizam dviju političkih i vojnih sila: turskog carstva na istoku i španjolskog na zapadu. Gotovo postoje dva Sredozemlja (kojima upravljaju neprijateljski gospodari) koji se međusobno razlikuju fizički, ekonomski i kulturno, tako da svako za sebe tvori povijesnu cjelinu. Fizički, Istok ima kontinentalnu naglo promjenjivu klimu, s jačim sušama i većim vrućinama nego na Zapadu, a ekonomski u XVI. stoljeću postaje očito da Istok gubi svoje banke, izvore zlata i srebra te zaostaje u trgovini jer je ona preusmjerena prema Atlantiku. Iako su dvije sile, Turska i Španjolska, bile u stalnom sukobu, između njih je postojala određena komunikacija, pa su španjolski ambasadori zbog diskrecije pregovarali o miru i dopisivali se s velikim vezirom Mehmedom Sokolovićem na hrvatskom jeziku. Ipak, sukob dviju kultura gotovo je bio neizbježan, pa je uslijedila velika pomorska bitka kršćana i muslimana kod Lepanta (1571.) u kojoj je more pokrilo više od 30 tisuća okovanih veslača od približno 200 tisuća ljudi koji su u njoj sudjelovali. Bitka je završila uspje-

hom katoličkih saveznica, počinje slabljenje Turske, a nakon toga proizvodne tehnike napreduju na Zapadu, Istok neizbježno stagnira, a to će se zaostajanje zadržati i do naših dana. Prethodne uspjehe Turaka u osvajanju katoličkih zemalja Braudela ne pripisuje toliko turskoj vojnoj moći i organizacijskim sposobnostima, već više nejedinstvu i nespремnosti zapadnog feudalnog društva, okrutnog prema seljacima, koje se zatečeno turskim napadima srušilo samo od sebe.

Znatiželja i razmjena dobara usprkos teškoćama pomorske plovidbe i putovanja po kopnu zbližili su ljude, putovi utječu na razvoj sredozemnih gradova koji povratno omogućavaju sve jaču povezanost. Zahvaljujući gradovima, razmjena postaje iznimno važna gospodarska djelatnost. Dok se na moru povećava nosivost brodova, pa prijevoz postaje jeftiniji, i nadalje je morski prijevoz zbog nevremena nesiguran te su trgovci skloniji kopnenim putovanjima po obnovljenim napuštenim cestama, koja omogućavaju manju ali sigurniju zaradu. Općenito, obavljanje pomorskih veza u to doba (osim nekolicine bogatih vlasnika) prepušteno je siromasima i vrlo velikim siromasima. Tek će u povezivanju europskog sjevera i juga morski putovi odnijeti prevagu u XVII. stoljeću razvojem pomorskog osiguranja i osnivanjem jakih trgovačkih udruženja. Veliki brodovi, osim što su veće tonaže, omogućavaju i bolju obranu od gusara. To, naravno, ne znači da su mali brodovi istisnuti sa Sredozemlja, jer oni omogućavaju brži prijevoz i ukrcaj, prilagodljiviji su promjenama potreba prijevoza, a sve su i bolje naoružani. Mleci su stoga poticali veće lađe kojima je trebalo mnogo vjetra, pa im je trebalo tri do četiri mjeseca da dođu do Carigrada, dok su provansalski brodovi bili maleni i lagani te su mogli ploviti i po najmanjem vjetru. Ne snalazeći se ili krivo procjenjujući, i Mlečani i Dubrovčani previše su uvučeni u unutarnje more, a zatvaranjem u jadranske okvire gube na snazi i uvjetuju dugoročni slom. Veliki će brodovi ostvariti prednost tek krajem XVI.

stoljeća institucionalnim promjenama (konačnim potiskivanjem gusara s Atlantika i Sredozemlja), tako da više neće trebati toliko oružja i vojnika na brodu, kako je utvrdio američki nobelovac ekonomist Douglass C. North u članku *Source of productivity change in ocean shipping 1600 – 1850* (*Journal of Political Economy*, 76 iz 1968. godine). Trgovina potiče promet, ali uzrokuje i industriju koja treba kapital za ulaganje, tako da nastaje i bankarstvo u suvremenom smislu. Posuđivanja i vraćanje novca zahvaća i poljoprivredu, pa jačaju okružja koja su u početku razvijala bankarstvo (Genova je postala usmjeriteljica kretanja novca i mjenica prema sjeveru i dugo će još ostati žila kucavica međunarodnih financija), a relativno slabe središta u kojima je ono u drugom planu (Mleci). Sve navedeno određuje i uvjetnu tipologiju gradova: birokratske (Madrid), trgovačke (Toledo i Sevilla) te industrijske (Cordoba) i industrijsko-obrtničke (Cuenca). Gradovi se ubrzano razvijaju. Stalna useljavanja, i gorštaka i proletera iz okolnih naselja, zahvaljujući jeftinoj radnoj snazi znače snaženje gradova. Ali ta urbanizacija neće biti dugog vijeka, jer epidemije i nestašice ih pogađaju dvostrukom snagom. Glad i neimaština krajem XVI. stoljeća posebno je strašna u gradu. Grad možda daje osjećaj slobode, što ne znači i sreće i sitosti. Završavanjem krize početkom XVII. stoljeća grad – država dobro ukorijenjen u okolinu prestaje biti gospodar svoje sudbine, pa prerasta u teritorijalnu državu. Pojava modernih država, plaćene vojske, plaćenih dužnosnika, poreza u gotovom novcu pretpostavljala je znatan monetarni optjecaj, nezabilježen u ranijim vremenima.

U dijelu *Zajedničke sudbine i sveukupna kretanja*, Braudel se zanima za slabo mijenjajuće društvene strukture. Veliku

prepreku bržem gospodarskom razvoju predstavlja sporost komunikacija i prostor različitih veličina u kojem nitko nije unaprijed siguran kojim će rokovima biti podvrgnut. Tako je vijest o bitci na Lepantu putovala do Mletaka 11, do Napulja 17, do Lyona 18, a do Pariza i Madrida 24 dana. Moderna prometna sredstva nisu samo povećala brzinu putovanja i komunikacije nego su uklonila i neizvjesnost koju je uvjetovala moć prirode. Tako se od Mletaka do Zadra u XVII. stoljeću uobičajeno putovalo šest dana, a moglo se uz povoljan vjetar stići i za jedan dan. Zbog velikih razlika u cijenama i najobičnijih proizvoda, poput žita (čija se cijena učeterostručuje od Krakova do Mletaka) ili tkanina, vijest postaje skupocjena trgovačka roba, pa se nadljudski naponi njezina brzog prenošenja moraju dobro platiti. Pogotovo je na neki način izdvojena Španjolska u nepovoljnom položaju: informacije stižu sporo, a odgovori i nalozi sporo putuju. Stoga je pravo umijeće i odvažnost rasporediti ulaganja u novcu ili robi na nekoliko putovanja s različitim vremenskim planovima, ili između nekoliko lađa na istoj vožnji, ili, još teže, odrediti najkraći put kojim se novac i dobit najbrže vraća. Glavni pokretači na razbijanju neprijateljstva prostora su trgovački gradovi, pokrećući veliki promet koji ipak svladava udaljenosti. Kolika je važnost, pogotovo kvalitetnih konja, u svladavanju prostornih udaljenosti, najbolje se može vidjeti iz toga što Filip II. nikome nije prepustio brigu o odobravanju ili zabrani izvoza andaluzijskih konja i osobno je pregledavao odaslane molbe.

Teško je jednoznačno utvrditi uzroke slabljenja pojedinih sila ili središta. Za Španjolsku ih je sigurno bilo više: dvostruki teret istodobnog ratovanja u Nizozemskoj i protiv Turske, za što je trebalo mnogo novca, pa je uslijedilo preveliko porezno opterećenje, nevoljnost Filipa II da posluša mišljenje svojeg flamanskog savjetnika i osnuje državnu banku, prevelika državna potrošnja uvjetovana luksuzom (Filip II. započeo je 1563. godine izgradnju veličanstvenog dvorca El Escorial

koji je završen nakon više od dvadeset godina) i ratovima, preveliko raslojavanje stanovništva, nepostojanje vladavine prava (na galiji se moglo završiti bez sudbenog postupka), a sigurno nije beznačajno i opće preziranje rada, i to ne samo fizičkog već i trgovine, proizvodnje ili bankarstva. Slabljenje Otomanskog carstva povjesničari pripisuju nedovoljnoj odlučnosti Turaka da na Korzici 1553. godine potpuno vojno poraze Austrijance, bezrazložnom predahu koji je omogućen Španjolcima u razdoblju od 1561. do 1564. godine, kada turska armada nije isplovila, ali i činjenici da je moćnog Sulejmana naslijedio nedostojni nasljednik Selim II., time što je ulogu imalo i suparništvo ministara turskih sultana.

U Firenzi je porezna eksploatacija prisiljavala ljude na iseljavanje. Poraz Genove nije propast financija ili vrijednosnih papira, već je to pobjeda trgovaca koji su ostali vjerni tradicionalnoj trgovini i zamah jednog novog kapitalizma, određenog geografskom revolucijom, ponajviše otkrićem Amerike. Genovljani su se previše oslonili na svoje financijske poslove te su se udaljili od atlanske trgovine u kojoj su još sredinom XVI. stoljeća imali važno mjesto. Venecija ulaže znatan dio svojeg novca u poslove koji se sporo sklapaju, a mnogi su stečajevi uzrokovani neumjesnim upletanjem javnih vlasti. Blistave vojne i trgovačke pobjede Engleza i Nizozemaca u najvećoj se mjeri mogu pripisati lančanim preobrazbama u umijeću gradnje i upravljanja brodova, njihovi dobro naoružani i pouzdani jedrenjaci omogućavaju zaokret svjetske pomorske povijesti, a napredak navigacije bio je izrazitiji u tim zemljama nego na Mediteranu. Možda su razlozi slabljenja unutarnjeg mora drukčiji te je možda točna teza Maxa Webera da je eu-

ropski sjever pobijedio jug zahvaljujući reformaciji koja je izumila kapitalizam. Ne smiju se zaboraviti niti politički čimbenici: na europskom sjeveru takozvani vjerski ratovi pokrivaju niz lančanih društvenih revolucija, a Sredozemlje, iako vruće krvi, nije doživjelo svoje prave revolucije već samo težnje prema njima.

Usprkos velikom vremenskom razdoblju koje nas dijeli od Sredozemlja Filipa II, u njemu postoje mnoge sličnosti sa suvremenim vremenom: gramzljivost poreznih vlasti bila je nezasitna (pogotovo u Španjolskoj gdje je najmrskiji od svih poreza bio alcabala, 10 postotna trošarina koja se plaćala na prijenos bilo kakvih nekretnina ili osobne imovine), krijumčarenje je bio odgovor naroda na državna ograničenja i carine (aktivna crna burza ne prestaje slati tursko žito prema Zapadu ni u doba prohibicije), raširena korupcija i neuspješna borba protiv nje (španjolski su zakoni poput paukovih mreža koje hvataju samo muhe i komarce, pa bogati i moćni izmiču klopki, a jedino se zapleću nepovlašteni i siromašni), proračunska se sredstva nenamjenski upotrebljavaju (na bogatoj Siciliji plaćeni porezi za gradnju mostova troše se u druge svrhe), država je stalno dužna i u proračunskom manjku (kroničar Mustafa Selaniki navodi da prihodi Osmanlijske države ne pokrivaju njezine troškove), ali privatni bankari pomažu državi pred stečajem, a ne obratno, čega smo danas svjedoci. Ujedno, nastojalo se spriječiti emigriranje radnika stručnih i pogotovo deficitarnih zanimanja (u Mlecima postoji razvijen sustav prijavljivanja radnika i majstora važnih gospodarskih grana, pogotovo svilara *che intendono partire*, a prijavitelju se za nagradu oslobađa jedan uhićenik). Ipak, postoji jedna bitna razlika: međusobno poštivanje, suradnja i tolerancija različitih naroda koje je u naše doba prihvatila većina stanovnika Starog kontinenta i područja šireg mora mogu osigurati mir i poboljšanje kvalitete života u tisućljeću koje započinje.

Čitatelja opija ljepota Braudelovog literarnog izražavanja u tumačenju zajed-

ničke baštine mediteranske civilizacije i objašnjavanju kako se društva na Sredozemlju nisu razvijala kao osamljene okamenjene čelije (na Sredozemlju sve se razmjenjuje, ljudi, misli, način života, vjerovanja, način na koji se ljubi...). Golemo sredozemno miješanje je toliko bogatije posljedicama, koliko su na tom području već od početka brojne skupine civilizacija. Ovo je štivo sveobuhvatno razmatranje zemljopisa, povijesti, religija, poljoprivrede, tehnologije i intelektualne klime sredozemnog prostora tijekom XVI. stoljeća. Autor obuhvaća mnoga pitanja razvoja civilizacije, antropologije, ekologije te posebno proučava mnoge ekonomske, političke, socijalne i kulturne teme vezane uz Sredozemlje tog doba. Širina njegova zanimanja i mnogostrukost pojmova i događaja koje Braudel opisuje ne trebaju čuditi, jer su svi promatrani fenomeni neraskidivo povezani. Kako kaže Braudellov bibliograf Pierre Daix, slavni je autor često govorio da se povijest ponavlja. O istinitosti te teze sadašnji i budući čitatelji sigurno se mogu vrlo jasno uvjeriti.

U sadašnjm nimalo laganim vremenima za prevođenje i izdavaštvo, izdavač Antibarbarus i prevoditeljice Đurđa Šinko-Depierris, Mirna Cvitan Černelić i Jagoda Milinković uspješno su ostvarili veliku zadaću, omogućivši hrvatskoj publici čitanje ove važne knjige, što bi trebao biti poticaj i drugima na prevođenje i izdavanje takvih nezaobilaznih djela.

Predrag Bejaković